

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Yükselen Anlayışların İzinde: Bolşevizm ve Panislamizm Gölgesinde Kemalizm'in Orta Asya'daki Algılanmasını Anlamlandırmak (1918-1922)

In the Footsteps of the Rising Understandings After the First World War: Making Sense of the Perception of Kemalism in Central Asia under the Shadow of Bolshevism and Pan-Islamism (1918-1922)

Ramazan SONAT*

Öz

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde vücuda gelen Kemalist Hareketin Orta Asya'da nasıl algılandığını ve bu dönemin hâkim anlayışları olan Bolşevizm ve Panislamizm ile burada nasıl bir rekabet içerisinde girdiğini açıklamaya kendisini adanmıştır. Bu kapsamda çalışma, Kemalizm'in Orta Asya'daki nüfus grupları adına bir bağımsızlık örneği teşkil edip etmediğine odaklanmış ve onun etkinliğinin Bolşevizm ve Panislamizm karşısında nasıl bir seviyede olduğunu tespit etmek istemiştir. Kemalist Hareketin Orta Asya'daki mevcudiyetini anlamlandırmayı hedefleyen çalışma, bölgesel dinamikler bağlamında zaman zaman bu bölgeyle bağlantılı İran, Kafkasya ve Hindistan'daki gelişmeleri incelemiş ve Mustafa Kemal figürünün Doğu toplumlarının zihninde ne şekilde yer edindiğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ayrıca çalışma son dönem Osmanlı tarihinin tartışmalı figürleri olan Enver, Cemal ve Talat paşaların İhtihatçı kimliği ile Orta Asya'da yürüttükleri faaliyetlerin ve Bolşevik Ruslar ile geliştirdikleri münasebetlerin Kemalist Hareket ile bağdaştırılıp bağdaştırılmadığını okuyucuya açıklamayı arzulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemalist Hareket, Orta Asya, Bolşevizm, Panislamizm, Enver Paşa.

Abstract

This study is dedicated to explaining how the Kemalist Movement, which came into being under the leadership of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia after the end of the First World War, was perceived in Central Asia and how it came into competition here with Bolshevism and Pan-Islamism, which were the dominant concepts of this period. In this context, the study focused on whether Kemalism constitutes an example of independence on behalf of population groups in Central Asia and wanted to determine how its effectiveness is in the face of Bolshevism and Pan-Islamism. The study, which aims to make sense of the presence of the Kemalist Movement in Central Asia, examined the developments in Iran, the Caucasus and India, which are occasionally connected to this region in the context of regional dynamics, and tried to reveal how the figure of Mustafa Kemal found a place in the minds of Eastern societies. In addition, the study aims to explain to the reader whether the Unionist identities of Enver, Cemal and Talat Pashas,

Makale Geliş Tarihi: 11.11.2024. Makale Kabul Tarihi: 27.11.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: SONAT, Ramazan. "Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Yükselen Anlayışların İzinde: Bolşevizm ve Panislamizm Gölgesinde Kemalizm'in Orta Asya'daki Algılanmasını Anlamlandırmak (1918-1922)". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 19/38, (Haziran 2026): s. 335-356. <https://doi.org/10.19060/gav.1973718>

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, E-mail: Ramazansonat@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7189-5783.

Gazi

Akademik
Bakış

335

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

who are controversial figures in the late Ottoman history, and their activities in Central Asia and the relations they developed with the Bolshevik Russians can be reconciled with the Kemalist Movement.

Key Words: Kemalist Movement, Central Asia, Bolshevism, Pan-Islamism, Enver Pasha.

Giriş

XX. yüzyılın ilk çeyreğine gidilen süreçte ortaya çıkıp neticeleri itibariyle insanlık tarihinin en büyük sınavı şeklinde beliren Birinci Dünya Savaşı, Dünya coğrafyasının siyasî, iktisadî, askerî, dinî vb. açılardan büyük bir değişim ve dönüşüme uğramasına kapı araladığı gibi birtakım anlayışların ciddi anlamda taraftar kazanmasını beraberinde getirmiştir. Savaş sırasında ortaya çıkan/ ayak seslerini hissettiren, bitimini müteakip ise farklı coğrafyalarda değişik etki güçleri ile kendilerini yeniden takdim eden bu anlayışlar zamanla yeni dünya düzeninin tesis edilmesinde önemli birer aparat vazifesi üstlenmişlerdir. Bu anlayışlar içerisinde; Bolşevizm, Kemalizm (Türk Millî Mücadele Hareketi/ Anadolu Hareketi¹) ve Panislamizm gibi anlayışlar Asya gibi çok geniş bir coğrafyada mevcudiyeti bulunan bazı devletlerin iç dinamikleri ile savaş şartlarının kesişiminden doğmaları ve bir alanın şekillenmesine matuf olmalarıyla ön plana çıkmışlardır. Nitekim bu çerçevede ifade edilen süreçte Asya coğrafyasını kaplayan iki büyük güç olan Osmanlı Devleti ve Rusya'dan bir şekilde tevarüs eden ve yine -çok uzun bir süredir- burada etkili figür şeklinde beliren İngiltere ve Almanya gibi devletlerin tesirleri altında gelişim gösterebilen bu anlayışlar ilgili alanın şekillenmesinde başat rol oynamışlardır. Ancak ne var ki bu anlayışların çok geniş bir coğrafyaya tekabül ettiğine inanılan Asya'nın bazı kısımlardaki yansımalarına akademik literatürde pek değinilmemiştir. Bu kapsamda Anadolu'da ortaya çıkan ve akisleri birçok alanda görülen Kemalist Hareketin günümüzde yalnızca Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan gibi Türkî cumhuriyetlerin konumlandığı yer şeklinde takdim edilen -buna mukabil ağırlıklı olarak Türkî kavimlerin yerleşik olmalarından ötürü zaman zaman metinlerde Türkistan olarak tanımlanan- tarihsel süreç dikkate alındığında ise Afganistan, Pakistan, Kuzey İran, Batı Çin ve benzer yerleri de muhteva eden Orta Asya coğrafyasında² ne tür etkiler bıraktığı akademik çevreler tarafından müstakil ve geniş kapsamlı bir şekilde (pek) ele alınmamıştır. Bundan dolayı

1 Bu çalışmada Kemalizm kavramı, Türk Millî Mücadele Hareketi ve Anadolu Hareketi kavramları ile eşdeğer bir şekilde kullanılmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Anadolu'da ortaya çıkan istiklal hareketi -yukarıda dile getirilen kavramlar eşliğinde- dünyanın farklı noktalarında farklı şekillerde tanımlanmakla birlikte onun kapsayıcılığının en net bir şekilde Kemalizm kavramı ile örtüştüğü düşünülerek çalışmanın geri kalan kısmında ağırlıklı olarak adı geçen kavramın kullanımı tercih edilmiştir.

2 Orta Asya coğrafyasının kapsayıcılığına işaret eden bazı çalışmalar için bkz: Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya* (çev. Yahya Kemal Taştan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 17-23; Kemal Karpat, *Türkiye ve Orta Asya* (çev. Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul 2023, s. 7; Aygul Ağayeva, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Çin'in Avrasya Enerji Jeopolitiği Politikası: Orta Asya Örneği", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 4/8, 2021, s. 3-4.

Görüş

mevcut çalışma Kemalist Hareketin farklı etnik ve dinî unsurlardan müteşekkil Orta Asya'daki nüfus grupları için ne anlam ifade ettiğine ve onların bağımsızlık hareketleri için bir emsal oluşturup oluşturmadığına odaklanmakla birlikte aynı zamanda onun burada etkin bir parametre şeklinde beliren Bolşevizm ve Panislamizm gibi anlayışlarla girdiği rekabete yoğunlaşmıştır. Hiç kuşku yok ki ifade edilen çerçevede Bolşevizm ve Panislamizm gibi anlayışları nüfuzlarını genişletmek maksadıyla kullanan Rusya ve İngiltere gibi devletlerin strateji ve faaliyetlerine hususi olarak odaklanmaktan imtina edilmemiş ve onların hem birbirlerinin anlayışlarını aşındırma hem de Kemalist Hareketin Orta Asya'da taraftar kazanmasını engelleme adına gerçekleştirdikleri işlere çalışmada geniş bir parantez açılmıştır. Yine çalışma son dönem Osmanlı tarihine damga vuran Enver-Cemal-Talat figürlerinin Orta Asya'ya yönelik faaliyetlerinin buradaki nüfus grupları tarafından Kemalist Hareketin kendisi/devamı niteliğinde mi algılandığını yoksa Panislamist anlayışın bir versiyonu şeklinde mi düşünüldüğünü de anlamlandırmaya kendisini adanmıştır. Netice itibarıyla farklı kaynakların bileşimleri sayesinde ortaya çıkan bu çalışma; Kemalizm, Bolşevizm ve Panislamizm gibi anlayışların son dönem Orta Asya tarih yazıcılığı için ne anlam ifade ettiğini okuyucu için anlamlandırmayı amaçlamıştır. Bütün bunlarla birlikte çalışma Orta Asya coğrafyasının kesişiminde yer alan ve bölgesel gelişmeler hasebiyle burayla bağlantılı/burasını doğrudan etkileyen Hindistan, Kafkasya, İran vb. Asya'daki birçok noktayı da hem müstakil hem Orta Asya coğrafyası ile bağıntılı bir şekilde inceleyerek konuya farklı bir boyut kazandırmayı hedeflemiştir.

Orta Asya Tarih Yazımının Oluş(turul)masında Birinci Dünya Savaşı'nın Rolüne Dair: Yükselen Anlayışların Zemin Kazanmasına Giden Süreç

Dünya tarih yazımı içerisine ağırlıklı olarak Avrupalıların kendi aralarında gerçekleştirdiği mücadelenin yansıması şeklinde giren lakin akisleri itibarıyla gezegenin hemen hemen her noktasına yayılan XX. yüzyılın en büyük alametifarikası şeklinde bilinen Birinci Dünya Savaşı, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Rusya olmak üzere Japonya, Çin, İngiltere ve Almanya gibi devletlerin emperyal amaçları doğrultusunda şekillenen/yoğrulan Orta Asya coğrafyasını³ da derinden etkilemiştir. Savaşın ortaya çıkmasının hemen akabinde -tarafsız statüde gözüken- bu alanda yer alan nüfus gruplarını harekete geçirebilmek için birçok güç harekete geçmiş ve birbirleriyle rekabet içerisinde yer almıştır. Bunlar içerisinde; İngiltere Hindistan üzerinden⁴, Osmanlı

3 Ömer Faruk Kahraman, "Birinci Dünya Savaşı'nın Orta Asya'daki Etkileri: 1916 Kırgız İsyanı", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Eylül 2018, s. 712-716.

4 İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Hindistan'daki faaliyetleri ve ifade edilen alanda Osmanlı Devleti-Almanya ile girdiği nüfuz mücadelesini analiz eden önemli

Gazi

Akademik
Bakış

337

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

Devleti ve Almanya ağırlıklı olarak İran kanalıyla Rusya ise jeopolitik avantajını kullanarak -kendisine göre- kuzeyden harekete geçerek burada söz sahibi olmak ve nüfus gruplarını mobilize etmek için yoğun bir uğraş vermişlerdir. Nitekim ağırlıklı olarak Türkî (Turani) ve aynı zamanda İrani (Farsî) halkların İslam kimliği altında yaşamlarını sürdürdüğü bu coğrafyada⁵ en kullanılışlı enstrümanın İslam olduğu bilindiği için Osmanlı Devleti, Almanya ve İngiltere temelde onun vasıtasıyla bu alanda yoğunlaşmayı amaçlamışlardır. Bu düzlemde İslam'ın hamisi sıfatını taşıdıklarını iddia eden bu güçler Orta Asya'daki Türkî ve İrani kavimleri etki altına almak amacıyla -askeri faaliyetlerinin haricinde- koridor tesis ettikleri alanlardan zaman zaman buraya bir takım sivil ve askerî heyetler göndererek veyahut emperyal kimliklerinin etkisiyle nüfuzları altında bulunan bölgesel dinamizmi simgeleyen isimler aracılığıyla dolaylı yoldan yönetsel müdahaleler gerçekleştirerek buradaki nüfus kitlesine başta dinî aynı zamanda siyasî, askerî ve iktisadi propagandalar yürütmeyi ihmal etmemişlerdir.⁶

Osmanlı Devleti, Almanya ve İngiltere'den farklı olarak Rusya ise bu süreçte jeopolitik ve jeostratejik avantajını kullanarak savaşın kendi üzerinde doğurduğu sosyal ve iktisadi buhranı ortadan kaldırmak için Orta Asya'daki faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu alanda yer alan nüfus gruplarını askere almada onlara çeşitli vergiler tahsis etmeye kadar bir dizi uygulamayı yürürlüğe koyan Rusya'ya karşı ifade edilen alanda zaman zaman isyan hareketleri belirse de Ruslar askerî tedbirleri devreye sokarak bunları bastırma yoluna gitmişler ve savaşın kendi üstlerinde oluşturduğu sosyal ve iktisadi buhranı törpüleyebilmeyi önemli oranda başarmışlardır.⁷ Ancak 1917 yılından sonra Rus iç siyasetinde ortaya çıkan Bolşevizm eksenli değişimler bu ülkenin o ana kadar Orta Asya'daki kazanımlarının sekteye uğramasına neden olmuş ve bu alanda etkin bir parametre olarak belirlemek isteyen diğer güçlere bir anlamda kapı ara-

Görüş

Akademik
Bakış
338
Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

birtakım çalışmalar için bkz: Ü. Gülsüm Polat, "I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınır Eyaleti'nde İngiliz Karşılığı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi", *Belleten*, 86/ 307, Aralık 2022, s. 1035-1076; Azmi Özcan, *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020. İngiltere'ye ek olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ve Almanya da Hindistan'da etkili olmak istemişler ve bunun için çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Bu konuda önemli bir çalışma için bkz: Vahdet Keleşilmaz, *Teşkilâtı Mahsûsâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

- 5 Karpát, *a.g.e.*, s. 10.
- 6 Vahdet Keleşilmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, IV, Ankara 2012, s. 1831-1843; Hasan Çakmak, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Afgan İlişkileri Bağlamında Sebilürreşad'da Yayımlanan Yedi Bölümlük Bir Seri ve Düşündürdükleri", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1/6, 2022, s. 118-150; Polat, *a.g.m.*, s. 1041-1050.
- 7 Kahraman, *a.g.m.*, s. 717-720.

lamıştır. Gelişen savaş koşullarında Ortadoğu'da ciddi kazanımlar elde eden İngiltere bu kez İran ve Kafkasya üzerinden bölgeye ulaşmaya gayret ederken Osmanlı Devleti ise Rusya'nın boşaltmak zorunda kaldığı Kafkasya ve yine İran üzerinden Orta Asya'daki nüfus gruplarına ulaşmaya çalışmıştır. Almanlar da bu süreçte ortaya çıkan güç boşluğundan istifade etmek amacıyla Kafkaslar ve İran'da olduğu gibi Orta Asya'da birtakım kazanımlar elde etme amacından taviz vermemişlerdir.⁸

1917 yılı itibarıyla Rusya'nın iç siyasetinde ortaya çıkan Bolşevizm eksenli değişimler onun müttefiki İngiltere ile Osmanlı Devleti-Almanya'nın Orta Asya coğrafyasına yönelik geliştirdiği strateji ve faaliyetlere çok geçmeden sirayet etmiştir. Nitekim ifade edilen devletler, Rusların Orta Asya'da gittikçe güç kaybetmesi karşısında bölgeye daha fazla nüfuz etmek için harekete geçmişler ve bu durum da onların birbirleri hakkında topladığı birtakım istihbari raporlarda kendisini göstermiştir. Meseleye Osmanlı Devleti eksenli bakıldığında Avusturya-Macaristan İstihbarat Zabıtlığının *mevsuk bir şubeye dayanarak* Türkistan hakkında hazırladığı 31 Teşrin-i Evvel 1333 (31 Ekim 1917) tarihli raporu, Başkumandanlık Vekaleti tarafından 2 Teşrin-i Sani 1333 (2 Kasım 1917) tarihinde Hariciye Nezaretine sunulmuş ilgili birimin konu hakkında aksiyon alması istenmiştir. Filhakika Avusturya-Macaristan İstihbarat Zabıtlığı tarafından hazırlanan raporda geçen "*İngilizler yalnızca Türkistan'da birleşmekte değil hatta İslam muhitinde kendilerini Müslümanların hamisi olarak göstermekte ve bu babda celbi efgar etmeğe mesai eylemekte bulunuyorlar*" ifadeleri de İngilizlerin Türkistan'daki Müslümanlara dair programının yalnızca burası için sınırlı olmadığını ortaya koymuştur.⁹

Müttefik Osmanlı Devleti-Almanya ve Rusya-İngiltere'nin savaşın başından itibaren Orta Asya'ya yönelik geliştirdikleri -birbirleriyle ilintili/ilintisiz- faaliyetler belirli anlayışların burada kökleşmesini sağlamakla birlikte aynı zamanda bir süre sonra burasını yeni anlayışlara açık hale getirmiştir. Şöyle ki savaşın ilk iki yılı içerisinde İslamcılık üzerinden şekillenen/şekillendirilen bu alan 1917 yılından sonra harbin bazı devletlerin iç yapısını etkilemesi ve bazıları parçalamaya sürüklenmesi neticesinde ortaya çıkan anlayışlardan fazlasıyla etkilenmiş ve ilerleyen süreçte bir anlamda onlar vasıtasıyla kendisine yeni bir yol haritası çizer hale gelmiştir.

8 Pezhmann Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran, 1917-1920", *Central Asian Survey*, 11/3, 1992, s. 51-53, 56-57; John D. Rose, "Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia", *The International History Review*, 2/2, 1980, s. 266-vd; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 195-216, 219-vd.

9 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2461/27. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Yükselen Anlayışların Orta Asya'daki Mücadelesine Dahil Olmak: Bolşevizm ve Panislamizm Ekseninde Bilin(mey)en Coğrafyanın Bilinmeyen Bir Tarihine Yolculuk

Evensel tarih yazımı içerisinde -nedenleri tartışılmakla birlikte- kendisine yer verilmeyen ancak başta jeopolitik ve jeostratejik konumu olmak üzere birçok açıdan önem arz eden Orta Asya coğrafyası Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminin ardından bir dizi eski ve yeni anlayışların birbirleri ile rekabet içerisine girdiği ve bunların devlet inşa sürecinde birer araç olarak kullanıldığı bir noktaya doğru sürüklenmiştir. Savaş sırasında bölgenin şekillen(diril)mesinde başat rol oynayan İslamcılığa ek olarak Rus iç siyasetinin neticesi şeklinde beliren Bolşevizm ve Osmanlı Devletinin inkırazı ile yavaş yavaş Anadolu'da vücuda gelmeye başlayan Kemalist Hareket alanda yankılanmaya başlamışlar ve nüfus gruplarının kategorize edilip bir yapı şemsiyesi altında tanımlanmasına olanak sağlamışlardır. Bunlar içerisinde ilk etapta Bolşevizm Orta Asya'da ciddi manada nüfuz kazanır hale gelmiş ve sahadaki durumun Rusya'nın lehine gelişmesini sağlamıştır. Bolşevizm'in burada gittikçe güç kazanmasında ise Rus askerî birliklerinin çalışmalarına ek olarak sahadaki birtakım önemli Bolşeviklerin faaliyetleri ile İngilizlerin odak noktalarını farklı noktalara çevirip alanı biraz daha Ruslara bırakmak istemeleri önemli rol oynamıştır. Bu konu özelinde Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyetinin 13 Eylül 1334 (13 Eylül 1918) tarihinde İran'dan elde ettiği istihbari bilgilerde, bu ülkede bulunan Bolşevik Sefiri Brevin'in¹⁰ altı aydan beri merkezle haberleşmeye muvaffak olamadığı ve İran'daki Bolşeviklerin¹¹ İngilizlerin tesiriyle kendisinin yerine bir Ermeni siyasi memurunu tayin ettirmeye çalıştıkları yer almıştır. Ayrıca Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyetinin çok geçmeden 15 Eylül 1334 (15 Eylül 1918) tarihinde Hariciye Nezaretine sunduğu bu istihbari bilgilerin içerisinde İngilizlerin İran'daki askerî faaliyetlerini sıklaştırdıkları ve Türkistan'ın Bolşeviklerin eline düştüğü gibi meselelerde bulunmuş ve kurumun ilgili konularda aksiyon alması istenmiştir.¹²

Bolşevizm'in Orta Asya'da gittikçe güç kazandığı süreçte ona rakip olarak -savaş sırasında olduğu gibi- Panislamizm'in yeniden öne sürülmesi bölgesel gelişmelerin farklı bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Şöyle ki Türkistan'da Bolşeviklerin etkin olmaları karşısında İran, Kafkasya, Afganistan ve Hindistan'da

10 1918 yılından sonra Bolşevizm'in önce İran ve Kafkasya'da ardından Orta Asya'da yayılması noktasında çok ciddi çabalar yürütmüş bir diplomat olarak ön plana çıkmıştır. Brevin, Bolşevizm'in Asya'da nüfuz alanını genişletmesini adeta bir orkestra şefi gibi yönetmiştir. Pezhmann Dailami, "Bravin in Tehran and the Origins of Soviet Policy in Iran", *Revolutionary Russia*, 12/2, 1999, s. 63-82; Dailami, a.g.m., s. 58-69.

11 Bu ülkedeki Bolşevik faaliyetler için bkz: Dailami, a.g.m., s. 52-vd.

12 BOA. HR. SYS., 2341/43.

Görüş

Akademik
Bakış

340

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

İngilizlerin nüfuz alanlarını gittikçe genişletmeleri İslamcılık anlayışının buralarda yeniden -kurtarıcı sıfatıyla- gündeme gelmesine ve bunun için İstanbul'un adres olarak gösterilmesine kapı aralamıştır. Nitekim bu süreçte ifade edilen yerlerin önemli sakinleri İngilizleri bertaraf edebilmek amacıyla sık sık İslamcı anlayışa vurgu yapmışlar ve bunun için İstanbul ile iletişim kurmaktan geri durmamışlardır. Örneğin Kemaro Racası¹³ Mehender Pertab tarafından kaleme alınan 10 Eylül 1335 (10 Eylül 1919) tarihli bir mektupta konuyla alakalı doyurucu bilgiler yer almıştır. Nitekim Kemaro Racası Mehender Pertab hazırladığı mektupla yalnızca Hindistan değil aynı zamanda Türkistan, İran, Afganistan ve hatta Kafkasya gibi yerler hakkında çok önemli bilgiler sunup bunların Devlet-i Aliyye tarafından değerlendirmeye alınmasının önünü açmıştır. Mehender Pertab kaleme aldığı mektubunun ilk kısmında, Devlet-i Aliyye'ye hizmet ve Şark'ta İslam'ın mazhar olabilmesi için gayret sarf ettiğinden bahsettikten sonra bütün bunların gerçekleşebilmesi için Hindistan'ın esaretten kurtarılması ve yine İran ve Afganistan'ın her türlü tehdide karşı korunması gerektiğinden dem vurmıştır. Bu düzlemde mektubunun ikinci kısmında Pertab, İngilizleri Hindistan'dan kovabilmek için ilk etapta Afganistan'a kâfi miktarda Türk birliği gönderilmesinin zaruri olduğunu ve bu birliğin de -İngilizlerin etkin olduğu- İran üzerinden değil Kafkas Dağları-Bahri Hazar-Türkistan¹⁴ üzerinden sevkinin önemine vurgu yapmıştır. Pertab mektubunun üçüncü kısmında ise Türk birliğinin Bolşeviklerin oldukça güçlü olduğu Kafkasya ve Türkistan üzerinden gönderilmesinin Ruslarla iyi ilişkiler kurmaya kapı araladığını belirtmiş ve hatta Asya'daki İngiliz aleyhtarlığını körüklemek için yalnızca Ruslarla değil aynı zamanda Almanlar ve Japonlarla iyi ilişkiler geliştirip Türk-Rus-Alman-Japon ittifakı kurulmasının İngilizlere karşı önemli neticeler vereceğini açıklamıştır. Şüphesiz bu ifadelerle Mehender Pertab İngilizler tarafından esaret altına tutulan Hindistan'ın kurtuluşunun başta Osmanlı Devleti ve Rusya olmak üzere ancak birtakım müşterek güçler sayesinde gerçekleşebileceğini söylemiştir. Ayrıca kendisi -savaş sırasındaki olgudan farklı olarak- Asya'da Türk-Rus-Alman-Japon ortaklığı ile oluşacak bir askerî yapının İngiltere'nin hemen hemen alandaki bütün etkinliğinin önünü keseceğine ve Müslümanların bağımsızlık hareketlerine büyük katkılar sağlayacağına inanmıştır.¹⁵

İngilizlerin Asya'daki faaliyetleri ve Müslümanları tazyik altında tutma girişimi karşısında Hindistan'dan İstanbul'a mektuplar gönderilirken bu durumun bir başka benzeri ile karşı karşıya kalan Türkistan'dan da benzer çağrılar payitahta ulaşır hale gelmiştir. Hakeza savaşın bitimini müteakip Türkistan

13 Hindistan'da yönetici sınıfa mensup kişilere verilen unvanlardan birisidir. Enver Konukçu, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Hindistan'da Türk Kurucular ve Hanedanlar", *Erdem*, 9/27, 1997, s. 1177.

14 Bu hat 1919 yılından sonra iyiden iyiye Bolşeviklerin kontrolü altına geçmiştir. Bu konuda bkz: Rose, a.g.m., s. 270-vd.

15 BOA. HR. SYS., 2462/62.

Gazi

Akademik
Bakış

341

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

coğrafyasında nüfuz alanını genişletmeye başlayan Bolşeviklerden kurtulma umuduyla Türkmenler, vekilleri vasıtasıyla İstanbul'un kapısını çalmışlardır. Bu çerçevede Türkistan Havalisi Türkmenleri Vekili Kapan Jemondski tarafından oluşturulan 18 Kanun-i Evvel 1920 (18 Aralık 1920) tarihli dilekçe tercüme edilerek Sadaret makamına sunulmuştur. Kapan Jemondski kaleme aldığı dilekçede en başta vekilleri olduğu Türkmenlerin her ne kadar ecdatlarına yakışır bir şekilde vatanlarını korumaya çaba sarf etseler de Şarkın genel durumundan ötürü onların bu mücadelesinin uzun vadede nihai bir netice vermeyeceğini ve bunun için hilafet makamını elinde tutan Osmanlı Devletine müracaat etmenin kaçınılmaz olduğunu açıklamıştır. Jemondski hazırladığı dilekçenin ikinci kısmında, Türkmen Milletinin iki yıl önce müstakil bir hükümet teşkil edip onu yürütmesine karşın General Denikin¹⁶ ordusunun Türkistan'a varması üzerine¹⁷ istifa etmek mecburiyetinde kaldığını, iktidar kalemli olan milletvekillerinin Türkmenlerin hukukunu koruyabilmek amacıyla Rus Erkan-ı Harbiyesine dahil olduklarını ve kendisinin de 1920 Mart'ına kadar General Denikin Hükümeti nezdinde ikamet ettiğini belirtmiştir. Dilekçesinin üçüncü kısmında Jemondski, 1920 Martı ile beraber ülkesine dönüp ülkesi için daha somut adımlar atmak amacıyla mücadeleye girdiğini ve bunun için Osmanlı Devletine müracaat edip General Denikin Hükümeti ile kati surette münasebeti kesmede karar kıldığını vurgulamıştır. Jemondski dilekçesinin son kısmında ise Türkistan'daki ahalinin daha önce Bolşeviklerle mücadele adı altında gerçekleştirdiği mücadelenin zail olduğunu belirtmenin ardından bugün vatandaşlarını ne Bolşeviklerle birlikte ne de onlara karşı herhangi bir mücadeleye sokmak istemediğini, sadece Osmanlı Hükümetinin yardımı ve himayesinden başka bir şey düşünmediğini ve hatta Bolşeviklere karşı harp ihtimali doğarsa Türkmenlerden kafi miktarda asker ve cephane bile tedarik edebileceğini söyleyerek Türkistan coğrafyasının Bolşevizm etkisinden kurtulmasının ancak hilafet makamının gücünü kullanması ile mümkün olabileceğini anlatmıştır.¹⁸

Her ne kadar Bolşevikler'in Orta Asya'daki faaliyetlerinin hız kazanması ve buradaki nüfus grupları üzerinde tahakküm kurması İstanbul tarafından yakından takip edilir durumda olsa da İngilizlerde Hindistan üzerinden bölgedeki

Görüş

Akademik
Bakış

342

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

- 16 Bolşevik karşıtı bir figür olarak ön plana çıkan General Denikin, 1918 yılından sonra Rusya'yı -etnik unsur fark etmeksizin- yeniden yekpare bir yapılanmaya dönüştürebilmek için Kafkasya, İran ve Orta Asya'da çok ciddi mesai harcamasına karşın bunda başarılı olamamıştır. Rose, a.g.m., s. 269-273.
- 17 Türkistan'da 1917 sonbaharından itibaren Ruslara karşı gösterilen mukavemet bir süre sonra başarıya ulaşmış ve yaklaşık 3 ay da olsa bu alanda 'Türkistan Muhtariyeti' adı altında demokratik bir yapı kurulmuştur. Ancak Kızıl Ordu'nun 1918 yılının ilk ayları içerisinde Türkistan'a çıkarma yapmasının ardından bu yapı ortadan kalkmıştır. K. K. Radjabov, "Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy", *Oriente Moderno*, 87/1, 2007, s. 178; Darhan Kıdıralı, *Kod Adı Türkistan: Mustafa Çökay*, Bengü Yayınları, Ankara 2020, s. 69-101.
- 18 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, 548/90. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. 70.) olarak kısaltılmıştır.

gelişmeleri izleyip onlara dahil olmayı sürdürmüştür. Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki bölgedeki Müslüman grupların Panislamizm anlayışına verdikleri önemden ve bunu Osmanlı Devleti ile bağdaştırıp kendilerine yol haritası çizme iradelerinden ötürü hem -İslami sosyalizm şeklinde- Ruslar¹⁹ hem de İngilizler zaman zaman ifade edilen anlayışı sahiplenip ona göre hareket etmişler veya birbirlerini onu sömürmekle suçlamışlardır. Nitekim bu durumu doğrulaması bakımından -dönemin ruhunu yansıtan- *Times* gazetesinin 20 Aralık 1919 tarihinde çıkan '*Merkezi Asya'daki Huzursuzluk*' isimli haber küpüründe ilginç ifadeler yer almıştır. *Times* gazetesinde çıkan haber küpüründe öncelikle Mustafa Kemal-Halil paşalar ve Talat Bey'in -abartılı olduğu ifade edilmekle birlikte- İngilizleri Anadolu'dan süpürmek için yüz yirmi bin kişiyi organize ettiklerine, İranlıların Meşhed'deki bin üç yüz kişilik İngiliz garnizonunu ortadan kaldırdıklarına, Kuzey İran'daki İngilizlerin kuşatıldıklarına, İngiliz karşıtı devrim komitelerinin -daha sonra antiemperyalist Müslüman milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında başat rol üstlenecek kongre kapsamında²⁰- Bakü'de güçlü bir şekilde konuşlandıklarına ve Tahran'daki bütün dükkanların kapatıldıklarına değinilmiştir. Ardından ilgili gazete küpüründe, Bolşevikler tarafından Orta Asya'daki İngiliz aleyhtarlığının köpürtülmesi kapsamında İngilizlerin Buhara, Hive ve Semerkant'ta başarılı ve ince bir emperyalist diplomasi yürütmekle itham edildiğinden, Buhara emirinin bir İngiliz ajanı olarak suçlandırıldığından, Müslümanların hamisi sıfatını kullanan Sovyetlerin İran ve Afganistan vasıtasıyla Hindistan'a sirayet etmek istediklerinden²¹ ve bunun için onların Taşkent'te sayısı yüz elli bini bulan bir birlik oluşturma gayretinde olduklarından bahsedilmiştir.²²

Bolşeviklerin Orta Asya'daki nüfus grupları üzerinde tahakküm kurma ve onları İngilizlere karşı kullanarak Hindistan'a ulaşma hedefi bu dönemde İngilizleri çok fazla rahatsız etmiş olacak ki İngiliz basın-yayın servisleri sık sık bu

19 Bu konuda ciddi bilgiler ihtiva eden bir kaynağa göre Ruslar, XX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devletinin Panislamizm anlayışını kullanarak Türkistan'dan İstanbul'a çok fazla insanı eğitim adı altında getirmesi üzerine Türkistan'da felsefe değişikliğine giderek kendi gözetimleri altında İslam ve Sosyalizmin tek bir potada eriyebileceğini ve her türlü radikallığe karşı kullanılabileceğini yaymaya çalışmışlardır. R. N. Shigabdinov, "Islamic Socialism in Turkestan at the Beginning of the 20 Century (Supporters of the Idea and the Bolsheviks' Temptation)", *Oriente Moderno*, 87/1, 2007, s. 189-192.

20 Anti emperyalist Müslüman milliyetçiliğinin şiddetlenmesinde etkili olan Bakü Kongresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Alp Yenen, "The Other Jihad: Enver Pasha, Bolsheviks, and Politics of anticolonial Muslim Nationalism during the Baku Congress 1920", *The First World War and its Aftermath: The Shaping of the Modern Middle East*, Edit. T.G. Fraser, 2015 s. 273-293.

21 Bu dönemde İngilizlerin en büyük korkularından birisi olması bakımından *Times* gazetesinde sık sık Rusların müstakil olarak veya Enver Paşa ve birtakım Türk milliyetçileri vasıtasıyla Hindistan'da İngiliz etkinliğini sonlandırmak istediğinden bahsedilmiştir. Bu konuda bkz: Alp Yenen, " 'Bir Heyet-i Sefaret Değil Bir İhtilâl Heyeti': İttihatçılar ve Asya'da Devrimci Diplomasi", *100 Yılın Ötesinde Ekim Devrimi ve Türkiye*, Edit. Erden Akbulut-Erol Ülker, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2020, s. 132-135.

22 BOA. HR. SYS., 2637/36.

durumu haberleştirerek meselenin önemine dikkat çekmiştir. Hakikaten *Times* gazetesinin 2 Şubat 1920 tarihinde yayımladığı 'Ortadoğu'da Heyecan Verici Olaylar, Afganlar ve Bolşevikler, Tehlike Altındaki İngiliz Çıkarları' isimli haber başlığında Bolşeviklerin Orta Asya'daki faaliyetlerinin nasıl bir seviyeye ulaştığına ve bu durumun İngilizlerin bölgedeki çıkarlarını ne derecede sekteye uğrattığına geniş bir parantez açılmıştır. Nitekim *Times* gazetesinin ilgili haber başlığının ilk bölümüne, Taşkent'teki Sovyet Hükümetinin temsilcisi M. Souritz'in²³ özel bir komisyon teşkil ederek 1919 Eylül'ünün ilk günlerinden itibaren burada Buha-ra, Hive ve Afganistan meselelerini ele almaya başladığı, onun bu girişimi ile bütün Müslüman ülkelerin tam bağımsızlığını -sözde- sağlayıp onları Sovyet çatısı altında birleştirmeyi hedeflediği ve yine kendisinin 1919 yılının ağustos ayından itibaren Kabil'de bulunan Brevin ile sık sık görüşmeler gerçekleştirdiği gibi meseleler yansımıştır. Ayrıca Afgan otoritelerinin Lenin'in kendilerine gönderdiği mektuptan sonra Bolşevik propagandası lehinde hareket eder hale gelmelerine buna mukabil İngiliz-Afgan ilişkileri doğrultusunda onların şüpheli davranışlarının devam ettiğine ve Sovyetler ile Afganlar arasındaki ilişkinin askerî yardım konusunun ötesine geçmesinin şimdilik mümkün olmadığına *Times* gazetesinin ilgili haber başlığının ikinci bölümünde geniş yer verilmiştir.²⁴

Bolşevizm ve Panislamizm'in Gölgesi Altında Kemalizm'in İzlerini Orta Asya'da Aramak: Mustafa Kemal Paşa Figürü Orta Asya'daki Nüfus Grupları İçin Ne Anlam İfade Ediyordu?

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile birlikte ağırlıklı olarak Bolşevizm ve Panislamizm anlayışları doğrultusunda şekillenen ve kendisine bir yol haritası çizmeye çalışan Orta Asya'daki nüfus grupları için Kemalizm yabancı bir anlayış gibi gözükse bile bu durumun pek öyle olmadığı bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Zira savaşın doğan neticelerinden birisi olması bakımından ulusların kendi kaderlerine yön vereceği anlayışının milliyetçi hareketler tarafından iyiden iyiye köpürtülmesi bu alandaki nüfus grupları için cazip bulunmuş ve kısa süre içerisinde buradaki topluluklar yeni arayışlar içerisine girmişlerdir. Bu çerçevede, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde beliren ve daha sonra bütün Doğu milletleri için bir kurtuluş reçetesi olarak görülen Kemalist Hareket Orta Asya'daki nüfus grupları için bir emsal teşkil etmeye başlamış ve bu alanın özneleri olarak gözüken Rusya ve İngiltere tarafından da yakından takip edilir hale gelmiştir. Örneğin *Times* gazetesinin 2 Ocak Şubat 1920 tarihli

23 Bu kişinin 1923 yılında Sovyetlerin Ankara büyükelçisi olarak atanan kişi olması muhtemel olup kendisi -metinde de detaylı bir şekilde ifade edildiği üzere- 1919 yılından sonra Orta Asya'daki Rus çıkarlarını korumak için ciddi çaba sarfetmiştir. Bu konuda bkz: Gotthard Jaschke, "Türk-Rus İlişkilerine Giden Yol" (çev., Aytunç Ülker), *Tarih Okulu Dergisi*, IV, Ocak-Nisan 2010, s. 212; Samuel J. Hirst, "Transnational Anti-Imperialism and the National Forces: Soviet Diplomacy and Turkey, 1920-23", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 33/2, 2013, s. 217, 221-222.

24 BOA. HR. SYS., 2637/46.

Görüş

'Ortadoğu'da Heyecan Verici Olaylar, Afganlar ve Bolşevikler, Tehlike Altındaki İngiliz Çıkarları' isimli haberinin bir kısmı bu konuya ayrılmıştır. *Times* gazetesinde öncelikle, Mustafa Kemal Paşa'nın nüfuz alanını genişletebilmek amacıyla Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın önemli yerlerinde faaliyet gösteren Şevket Kundukh²⁵ ve -Enver Paşa'nın kardeşi- Nuri Paşa²⁶ ile temasa geçtiğine vurgu yapılmıştır. Ardından gazetede, Şevket Kundukh ve Nuri Paşa gibi figürler ile Anadolu'dan Kafkasya'ya geçen birtakım İttihat ve Terakki mensuplarının temelde İslam kimliğini kullanarak Kafkasya'daki Rus etkinliğini ortadan kaldırma ile buradaki İngiliz çıkarlarını zedelemeyi amaçladıkları ve onların nihai anlamda Türk yurdunun yeniden tek bir parça halinde varlığını devam ettirebilmesi uğrunda çalıştıkları üzerinde durulmuştur. Yine aynı gazetede, bütün bu dile getirilenler doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa ile Nuri Paşa'nın ideolojileri arasında herhangi bir ayırım tespit edilemediğine ve her ikisinin Anadolu'dan Hindistan'a uzanan -Doğuyu- hattı Rus ve İngiliz istilalarından kurtararak Türkistan ve Orta Asya'yla daha güçlü bağlantılar tesis etmeyi arzuladıklarına değinilmiştir. *Times* gazetesinin bölgedeki haber kaynaklarına dayandırarak dile getirdiği bu bilgiler de Mustafa Kemal Paşa isminin 1919 yılının ikinci yarısından itibaren Doğu'daki milletler tarafından tanınmaya başlandığını lakin onun şahsı ve temsil ettiği hareketin bir şekilde hem İslam kimliği hem İttihat ve Terakki yapısı ile ilişkilendirilmeye çalışıldığını ortaya koymuştur.²⁷

Mustafa Kemal Paşa ve onun temsil ettiği Kemalist Hareketin Anadolu'dan Hindistan'a uzanan hat boyunca tehlike arz ettiğini düşünen İngilizler onun etkinliği hakkında sahadaki elemanları vasıtasıyla bilgi toplamayı sürdürmüşlerdir. İngilizler, Kemalist Hareketin Doğu'daki etkinliği hakkında bilgi toplarken onun bu alanda nüfuzlarını genişletmek isteyen Bolşevik Rusya ve Almanya ile nasıl bir münasebet geliştirdiğini veyahut tam tersi bir şekilde Rusya ve Almanya'nın İran, Kafkasya, Orta Asya ve Hindistan gibi yerlerde etkin olmak için Kemalist Hareket ve benzerleriyle herhangi bir dirsek teması kurup kurmadığını anlamlandırmak istemişlerdir. Savaş sırasındaki konjonktürden farklı olarak bu süreçte Almanlara ek olarak Bolşevik Rusları da kendisine Doğu'da büyük bir rakip olarak gören İngilizler onların tutum ve davranışlarını tetkik etme konusunda ciddi mesai harcamışlardır. Yine İngilizlerin Doğu'daki bütün strateji ve faaliyetlerinde öne çıktığı gibi *Times* gazetesinde çıkan 'Kızıl

Gazi

Akademik
Bakış

345

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

25 Türkiye Büyük Millet Meclisinin ilk Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in oğlu olup onun hakkında detaylı bilgi için bkz: Mesut Çapa, "Tokat'ta 1943 ve 1946 Genel Seçimlerinde Adaylık Başvuruları Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014*, Salmat Basım Yayıncılık, Ankara 2015, s. 314.

26 Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından yurttan ayrılan Enver Paşa'nın da -Almanya'ya geçen diğer İttihatçılardan farklı olarak- geçmeyi düşündüğü ilk yer kardeşi Nuri Paşa'nın bulunduğu Kafkasya olmuştur. Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 190-192; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 81.

27 BOA. HR. SYS., 2637/46.

Dünya Planı, Uyanış Halindeki Müslüman Orduları, İş Üstündeki Alman Ajanları isimli haber küpüründe meseleye dair çok ciddi bilgiler yer almıştır. *Times* gazetesinin ilgili haber başlıklı yazısının ilk bölümünde, İslam milletlerinin özgürlüğünü sağlama gayesi ile Moskova'da -Rus Komünist Partisinin Merkez Bürosuna bağlı- bir Doğu Merkez Komitesi kurulduğu²⁸, bu komitenin İran, Transkafkasya, Anadolu, Afganistan ve Hindistan'da merkezlerinin bulunduğu ve onun Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da faaliyete geçirdiği hareketi desteklemenin yanı sıra Berlin'de açtığı ofis ile Batı Avrupa'daki Bolşevik karşıtı mücadeleyi sürekli sıcak tuttuğu tarzında konular yer almıştır. Gazetenin ilgili haber başlığının ikinci kısmında, Berlin'deki komitenin elde ettiği dokümanlara dayandırılarak Almanya'nın Müslüman toplulukları etkileyebilmek ve Bolşevik Rus-İngiliz karşıtlığını körükleyebilmek için Doğu'da çeşitli stratejiler-faaliyetler yürüttüğü ve Kaiser Wilhelm'in savaş sırasında Doğu'ya yönelik hedeflediği siyasî, askerî ve iktisadi emellerin artık Alman devrimci/milliyetçi²⁹ çevreler tarafından devam ettirilmek istendiği dile getirilmiştir. Gazetenin ilgili haber başlığının üçüncü kısmında ise Alman devrimci/milliyetçi çevrelerin Bolşevik Ruslardan aldıkları destekle İngilizlerin – Balkanlar ve İstanbul üzerinden Suriye ve Arabistan gibi birçok yerde dikkatini çekmek için farklı dillerde birtakım devrimci/milliyetçi broşürler hazırlanmasına öncülük ettikleri ve milliyetçi hareketler ile Panislamizm anlayışı arasında bir bağlantı kurmak için çeşitli hazırlıklar yaptıkları üzerinde durulmuştur. Buna mukabil gazetenin adı geçen haber başlığının dördüncü kısmında da Sovyetler adına Doğu'da faaliyet gösteren birtakım devrimci/milliyetçi isimlerin³⁰ adları sıralanmıştır. Bunlar; Panturanizm Hareketinin Temsilcisi Talat Paşa, Moskova Temsilcisi Hussein Bey Reshidoff, İttihat ve Terakki Temsilcisi Küçük Talat, Anadolu Kürtlerinin Temsilcisi Nuri Bedri Bey, Afgan Moskova Temsilcisi Bedjet Riyat, Mısır Milliyetçisi Hussein el Nussinghi, Pers Milliyetçisi Taghi Zadeh, Berlin Komitesinde Pers Milliyetçisi Agha Nur Hamadani ve birkaç diğer Müslüman temsilci şeklinde sıralanmıştır.³¹

Times gazetesinin '*Kızıl Dünya Planı, Uyanış Halindeki Müslüman Orduları, İş Üstündeki Alman Ajanları*' isimli haber küpürünün devam eden kısmında yukarıdaki bilgileri pekiştirici aynı zamanda başta Türkistan ve İran ile Transkafkasya'ya

Görüş

Akademik
Bakış

346

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

- 28 Masha Kirasirova, "The 'East' as a Category of Bolshevik Ideology and Comintern Administration: The Arab Section of the Communist University of the Toilers of the East", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 18/1, Winter 2017, s. 9; Yenen, a.g.m., s. 139.
- 29 Rusya'da Ekim 1917'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi birçok yerde olduğu gibi Almanya'da da devrimci/milliyetçi grupların aksiyon almalarını sağlamış ve bu durum -kısa sürede ülke siyasetinde etkili olan- devrimci/milliyetçilerin İngilizlere karşı Bolşevik Ruslar ile Avrupa, Kafkasya, İran, Anadolu, Orta Asya, Hindistan ve bilumum yerlerde ortak hareket etmelerini/ aynı amaca hizmet etmelerini beraberinde getirmiştir. Bu konuda bkz: Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*, Ter. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 405-411; Akal, a.g.e., s. 82-84.
- 30 Adı geçen arşiv kaynağında geçtiği şekilde isimlerin yazılmasına olabildiğince özen gösterilmiştir.
- 31 BOA. HR. SYS., 2463/34.

dair ek bilgiler yer almıştır. Bu düzlemde Hussein Bey Reshidoff'un Sovyetlerin desteği ile Doğu'da başarılı bir İslami propaganda süreci yürüttüğü, onun sayesinde Müslümanların artık dost/düşman tanımını daha iyi yapabilecek seviyeye geldikleri ve Türkistan ile Transkafkasya'da örgütlenen gönüllü kırk bin kişinin yarısından fazlasının şimdiden Sovyet Ordusu'na katıldıkları adı geçen gazetenin satırlarına taşınmıştır. Ayrıca Sovyetlerin yürüttüğü başarılı İslam politikasının Anadolu'yu etkilediği, Enver Paşa'nın Kürdistan'da oluşturduğu üç bin kişilik birliği Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın emrine vermeye çalıştığı ve bütün bu gelişmelerin Türk ve Pers Milliyetçilerini birbirlerine ziyadesiyle yakınlaştırdığı *Times* gazetesinin sütunlarında bulunmuştur. Son olarak Kemalist Hareketin Türkistan'daki gücünü ortaya koyması bakımından Moskova Komitesinin üyesi ünlü komünist Kazan Tatarı Aghapar Mahmudoff'un³² Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetine katıldığı ve İngiliz faaliyetlerine karşı Türkistan ve Afganistan'da Sovyetlerin silahlanma işini hızlandırdıkları *Times* gazetesinin ilgili haber küpüründe yer almıştır. Netice itibarıyla İngilizlerin Doğu'daki gözü kulağı konumunda bulunan *Times* gazetesince belirtildiği üzere Bolşevik Ruslar ile devrimci/milliyetçi Almanların başta Orta Asya olmak üzere Transkafkasya, İran ve Hindistan gibi yerlerde İngiliz etkinliğini ortadan kaldırmak için Panislamizm anlayışını kullandıkları, onu zaman zaman Mustafa Kemal Paşa'nın öncülük ettiği Kemalist Hareket ve Kafkasya ile İran gibi yerlerde gelişim gösteren -Panturancı-Pers- devrimci/milliyetçi hareketlerle özdeşleştirmeyi arzuladıkları ortaya çıkmıştır.³³

Bolşevik idaresi altındaki Rusya ve devrimci/milliyetçi grupların etkin olduğu Almanya'nın Doğu'daki İngiliz aleyhtarlığını körüklemek ve buranın tamamen hâkimi olma gayesi ile attığı adımlar karşısında Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Kemalist Hareket de kendisine bir dizi manevra alanları açmaya çalışmıştır. Şöyle ki her ne kadar Kemalist Hareket, Misak-ı Millî ideali çerçevesinde temelde İtilaf kuvvetlerini Anadolu'dan söküp atmaya odaklansa bile hem bu mücadelesine maddi ve manevi destek sağlamak hem de orta-uzun vadede kendi nüfuz alanını genişletmek amacıyla Orta Asya, Kafkasya, İran ve Hindistan gibi yerlere yönelik bir dizi stratejiler ve faaliyetler geliştirmeyi ihmal etmemiştir. Bu kapsamda Bolşevikler ile daha dengeli ilişkiler kurmayı tercih eden ve onların olabildiğince Anadolu'da yapılanmasına müsaade eden³⁴ Mustafa Kemal Paşa öncelikle Misak-ı Millî dahilindeki arazinin kurtarılmasını garantiye almak istemiştir. Bu doğrultuda kendisi, özellikle Şark Cephesi

32 Bu kişinin Sovyetlerin temsilcisi olarak Sivas Kongresi'ne gözlemci olarak katıldığı bir dizi çalışma içerisinde yer almıştır. Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, (2008), s. 279.

33 BOA. HR. SYS., 2463/34.

34 Şuhnaz Yılmaz, "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Paşa as an Expatriate", *Middle Eastern Studies*, 35/4, October 1999, s. 48-49. Ayrıca Emel Akal çalışmasının bir kısmını bu konuya ayırmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Akal, *a.g.e.*, s. 93-103.

Kumandanlığı ile 1920 yılından itibaren birtakım yazışmalar gerçekleştirerek ondan başta Orta Asya olmak üzere ifade edilen noktalarda İngiliz karşıtlığını körüklemek ve Bolşeviklerle aynı çizgide hareket görüntüsü çizebilmek için Hilafet vasıtasıyla İslam milletlerinin bağımsızlık kazanmasının desteklenmesini istemiş ve Bolşevikleri ürkütme adına sık sık nihai hedefin Panislamcılık ve Panturanizm olmadığını vurgulanmasını talep etmiştir. Yine 1920 yılında Moskova'ya geçen Enver Paşa'nın, Türk heyetini temsilen burada Bolşeviklerle birtakım müzakereler gerçekleştiren Bekir Sami Bey'in heyeti içerisinde kendisine yer edinin Anadolu hareketinin temsilcisiymiş gibi davranması ve bunu Panislamist söylemler çerçevesinde Mustafa Kemal Paşa'ya mektupla ifade etmesi onun tarafından Sovyetlerin reaksiyon gösterme ihtimali öne sürülerek pek hoş karşılanmamıştır. Aynı süreçte Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın yine Moskova'da Bolşevikler ile Anadolu Hükümetinin temsilcisiymiş gibi birtakım görüşmeler gerçekleştirmesi ve Bolşeviklerin Anadolu'daki hareketi Enver-Halil-Mustafa Kemal paşalar arasında kurdukları ikili-üçlü münasebetler ile yönlendirme/dağıtma teşebbüsleri Mustafa Kemal Paşa'da ciddi rahatsızlık uyandırmıştır. Bütün bunlara ek olarak Moskova'da bulunan ve Bolşeviklerin onayı ile daha sonra Afganistan'a geçen Cemal Paşa'nın buradan Asya'daki İngiliz aleyhtarlığını canlandırma adına Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektup sonuçsuz kalmıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle sağlıklı ilişkiler tesis etme ve Doğu'da etkin olma adına bir süre daha açıktan açığa asil-millî emelini belirtmekten geri durarak hilafet makamının gücünü arkasına almayı sürdürmek istemiştir.³⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikleri ürkütme adına Panislamizm ve Panturanizm kavramlarını zikretmeden sadece hilafet makamı üzerinden Doğu milletlerine ulaşma anlayışı sahadaki gerçekliğin özeti şeklinde tezahür etmiştir. Şöyle ki XX. yüzyılın başındaki Orta Asya özelinde bir değerlendirme yapıldığında İslam dinî bu alandaki nüfus gruplarına belirgin bir şekilde temayüz etmiş ve bu alanda emperyal Rusya'ya karşı bağımsızlık yanlısı İslami hareketler 1919 yılından sonra ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu İslami hareketlerin zamanla millî boyut kazanması neticesinde de Sovyetler birliğinin Türkistan'daki etkinliği 'Basmacı'³⁶ adı verilen millî yapı tarafından ortadan kaldırılmak istenmiştir. Basmacılar özellikle Hive, Hokand ve Fergana gibi yerlerde Sovyet birliklerine karşı ciddi mücadele içerisinde girerek Türkistan'ın bağımsız bir statü kazanması için büyük bir uğraş vermişlerdir.³⁷

35 Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri- Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken- (1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 199-203; Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Belleten*, 54/209, 1990, s. 384-388; Yılmaz, a.g.m., s. 49; Yenen, a.g.m., s. 152-155; Erer, a.g.e., s. 31-38; Akal, a.g.e., s. 214-216.

36 Hareketin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında detaylı bilgi için bkz: Abdülkadir Donuk, "Basmacı Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, 1992, s. 107-108.

37 Radjabov, a.g.m., s. 177, 179-182; Donuk, a.g.m., s. 107-108.

Görüş

Öte yandan Sovyetler, bütün bu gelişmelerin ardından Moskova'da bulunan Enver Paşa'yı Türkistan'a isyan hareketini teskin etme amacıyla göndermiş ancak kısa süre içerisinde kendisi Basmacı Hareketi saflarına dahil olarak Ruslara karşı büyük bir mücadele içerisinde yer almıştır. Enver Paşa'nın 1921 yılı sonbaharına doğru Türkistan'a ulaşması ile birlikte Fergana, Buhara ve Hive gibi yerlerdeki isyan ateşi daha da harmanlanarak Sovyetleri artık iyiden iyiye zorlayacak seviyeye ulaşmıştır. Hatta bu süreçte Mustafa Kemal önderliğindeki Kemalist Hareketin Sakarya Meydan Muharebesi vasıtasıyla İtilaf kuvvetlerini Anadolu'dan atabilme ve Bolşeviklerin Anadolu'daki etkinliğini kırabilme gücüne erişmesi üzerine Sovyetler nüfuz alanlarını ciddi kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bunun üzerine Enver Paşa'nın Türkistan'da birtakım İttihatçılar-eski Türk subayları³⁸ ile kendilerine karşı savaşmasının arkasında Mustafa Kemal Paşa olduğunu düşünen daha genel bir şekilde ifade edilecek olur ise Kemalist Hareketin Enver üzerinden burada varlık göstermeye çalıştığını ve onun bu planı Moskova'da büyükelçi olarak bulunan Ali Fuat Bey ile birlikte hazırladığına inanan Sovyetler Ankara Hükümetine baskı yapmaya başlamıştır. Hemen hemen aynı süreçte Ankara Hükümeti de -bilhassa- Enver ve Cemal Paşa'nın kendisinden bağımsız bir şekilde Anadolu'daki hareket adına birtakım müzakereler gerçekleştirmelerinden ve bunun arkasında Sovyet Hükümetinin bir parmağı olmasından şikâyet eder hale gelmiştir. Sovyetlerin bu baskısı neticesinde Ankara Hükümeti Enver'in birtakım İttihatçılar-eski Türk subayları ile Türkistan'da gerçekleştirdiği faaliyetlerde herhangi bir dahlinin olmadığını kanıtlama gayesi ile Ali Fuat Bey'i Ankara'ya çağırma kararı almak zorunda kalmıştır.³⁹

Her ne kadar Kemalist Hareket, Enver üzerinden Orta Asya'daki mevcudiyetinin anlamlandırılmasını istemese de sahadaki durum pek öyle olmamıştır. Zira bu alandaki nüfus grupları Enver Paşa ile onun mahiyetindeki -İttihatçılar-Türk subaylar- kişileri Mustafa Kemal ile ilişkilendirmekten geri durmamışlar ve onu karakterize etmişlerdir. Hali hazırda -Enver'in haricinde- İttihatçılığın sembol isimleri olarak beliren Talat ve Cemal paşaların Almanya ile kurdukları iyi ilişkileri kullanarak savaşın hemen akabinde odak noktalarını Doğu'ya çevirip kendilerine bir anlamda diplomatik misyon yüklemeleri ve Bolşevikler ile Kemalistler arasında gerçekleşen görüşmelerden Türkistan, Afganistan, Kafkasya, İran ve Hindistan hakkındaki konulara kadar birçok mesele hakkında görüş bildirip aksiyon almaları⁴⁰ böyle bir durumun ortaya çık-

38 Enver Paşa'nın yanında bulunan birtakım İttihatçılar ve eski Türk subaylarının isimleri ve sayıları konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almakla birlikte Hacı Sami ve Bartınlı Muhittin gibi isimler onun Orta Asya'daki mücadelesinin içerisinde aktif olarak yer almışlardır. Erer, *a.g.e.*, s. 52-53, 69.

39 Salâhi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı", *Belleken*, 54/211, 1990, s. 1179-1188; Yenen, *a.g.m.*, s. 160; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 55-56; Erer, *a.g.e.*, s. 52-54.

40 Alp Yenen, "Internationalism, Diplomacy and the Revolutionary Origins of the Middle East's 'Northern Tier' ", *Contemporary European History*, 30/4, 2021, s. 497-512.

Gazi

Akademik
Bakış

349

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

masına neden olmuştur. Bu çerçevede Kemalist Hareket hem Türkistan hem de Afganistan'da bir süre İttihatçılığın devamı şeklinde/hamuru ile yoğrulmuş -yeni- bir anlayış⁴¹ şeklinde algılanmış ve ağırlıklı olarak Doğu milletlerinin kuruluşuna emsal teşkil eden İslami yönü baskın aynı zamanda devrimci/milliyetçi bir hareket şeklinde düşünülmüştür. Kemalizm'in antiemperyalist yönü Orta Asya'daki birçok aydını etkilemiş ve aydınlar ondan ilham alarak bu alandaki özgürlük hareketini şekillendirmeye gayret etmişlerdir. Örneğin Türkistan'daki özgürlük hareketinin öncü simalarından Turar Riskulov⁴², 1921 yılında Moskova Türk Halkları Komünistleri toplantısında yaptığı konuşmada Kemalist Hareketin emperyalizme karşı verdiği mücadele ile Türkistan'ı da içine alan bütün Doğu'ya örnek teşkil ettiğini buna mukabil Türkistan topraklarında yaşayan Türk halkının devrim yöneticiliğini Rusya yerine onun üstlenebileceğini belirtmiştir. Türkistan'da öne çıkan diğer Komünist isimler ile karşılaştırıldığında Rusların Turar Riskulov'a ayrı bir önem atfetmesine karşın Riskulov Panturanist anlayışı benimsediğini hiçbir zaman inkâr etmemiş⁴³ ve Türkistan'ın yeniden inşasında Sovyetlerin değil -Türk milliyetçiliği nosyonuna sahip- Kemalistlerin yer alması gerektiğine inanmıştır.⁴⁴

Türkistan'ın bayrak isimlerinden olan ve 1918 Hokand Cumhuriyetinin feshedilmesinin ardından hayatını bir süre Tiflis ve Bakü gibi yerlerde devam ettirmek zorunda kalan Ceditçi Mustafa Çokay, Kemalist Hareket hakkında değerlendirmeler yapan bir başka isim olmuştur. Kafkasya'da bulunduğu süre zarfında Türkistan'ın bağımsızlığını kazanması için birçok basın-yayın faaliyetleri içerisinde yer alan ve bir dizi konferanslara katılan Çokay, 1921 yılında ayak bastığı İstanbul'da ise Yusuf Akçura'nın etkisi ile Almanlar ve Bolşevikler

- 41 Buradaki durumu doğrudan nitelikte olması bakımından bazı kaynaklarda Kemalizm, İttihatçılığın yeniden kalıba dökülmüş hali olarak tanımlanmıştır. Bu konuda önemli bir çalışma için bkz: Mustafa Altunoğlu, "Proto-Kemalist Bir Hareket Olarak İttihatçılık", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17/61, 2021, s. 116-144; Yine Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki içerisindeki rolü hakkında detaylı bilgi için bkz: Akal, *a.g.e.*, s. 60-71.
- 42 Onun hayat hikayesini ve Türkistan mücadelesini doğrudan konu edinen örnek bir çalışma için bkz: Tekin Tuncer, "Türkistan Mücadelesinde Milliyetçi Komünist Bir Kazak Aydını: Turar Riskulov", *Türkbilig*, 35, 2018, s. 63-72.
- 43 Nitekim onun 1920 yılından itibaren gündeme getirdiği Türk Cumhuriyetleri Konfederasyonu Devleti fikrine en fazla karşı çıkan Lenin olmuş ve kendisi Pantürkist-Milliyetçi olarak tanımladığı Riskulov ile arkadaşlarının Türkistan'da gözetim altında tutulması için ciddi çaba sarf etmiştir. M. Derviş Kılınçkaya-Talas Omarbekov-Mirzahan Egamberdiyev, "Sovyetler Birliği Döneminde Yıldırma Politikasının Bir UNSURLAR Olarak 'Türkçülük' Suçlaması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15/ 30, Güz 2019, s. 16-17.
- 44 Ahat Andican, "Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)", *Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti'nin 100 Yıllığı Uluslararası Sempozyumu Yazıları 02.09.2020*, Edit., Juliboy Eltazarov-Timur Kocaoğlu, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2021, s. 41-42; Haziretali Tursun-Dânâ Moldabaeva, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Milli Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi", *Bilgi*, 68, Kış 2014, s. 236-237; Bayram Bayraktar, "Turar Riskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII/2, 2008, s. 21-22.

Görüş

ile birtakım münasebetler geliştiren Enver-Cemal paşaları değil Türkiye'nin geleceği için mücadele eden Mustafa Kemal Paşa'yı destekler bir vaziyet almıştır. Çokay'ın büyük saygı duyduğu Yusuf Akçura üzerinden Mustafa Kemal Paşa'ya bu kadar önem atfetmesinde onun hareketinin kazanacağı başarının Türkistan'ın bağımsızlığı için cesaret oluşturacağı inancı oldukça etkili olmuştur.⁴⁵

Türkistan'ın bir diğer önemli ismi millî komünizm akımının başlatıcısı Sultan Galiyev⁴⁶ bu süreçte Turar Rıskulov gibi Kemalist Hareketin bütün Türklerin kalkınma ve kendilerini yeniden inşa etmeleri için iyi bir fırsat oluşturduğunu düşünmüştür. Galiyev, Türkistan'daki birçok aydında görüldüğü üzere devrimci/milliyetçi fikirlere sahip olmakla birlikte İslamcı ve Türkçü bir çizgide de kendisini konumlandırmış ve Türkistan'ın kurtuluşunun bütün bu parametrelerin birleşimi neticesinde veyahut onların farklı niteliklerinden istifade etme ile mümkün olabileceğine inanmıştır. Bir başka tabirle Türkistan'da Sultan Galiyev ve benzeri aydınlar Komünizmin temel düsturlarından olan her ulusun kendi kaderini tayin etme hakkından etkilenip -seviyelerini tespit etmek güç olmakla birlikte- devrimci ve buna bağlı olarak milliyetçi bir kimliğe bürünürlerken diğer yandan yetiştikleri kültürel çevreyi betimleyen İslam-Türk öğretilerini özümsemekten imtina etmemişlerdir. Bu düzlemde Kemalist Hareketin -birtakım farklı görüşler olmakla birlikte- antiemperyalist yönünden fazlaca etkilenen Galiyev onun Türkistan'a bir anlamda emsal teşkil edebileceğini düşünmüştür. Buna mukabil Galiyev Kemalist Hareketin Anadolu'daki mevcudiyetinin de bir süre Sovyetlerden tarafından görmezden gelindiğini ve Bolşeviklerin Enver ile Mustafa Kemal arasında gidip gelmelerinin büyük bir enerji kaybına neden olduğunu açıklamıştır.⁴⁷

Kemalist Hareketin -askerî ve siyasî başarılarının ardından- 1921 yılından itibaren Orta Asya'daki görünürlüğünü arttırması ve birçok aydını etkilemesine karşın onun İttihatçı anlayışla bağdaştırılması meselesi muallakta kalmaya devam etmiştir. Şöyle ki Enver ve Cemal paşalar ile onların maiyetinde yer alan birtakım İttihatçıların hem Türkistan hem Afganistan'da faaliyetlerini sürdürmeleri, bu faaliyetlerin iyiden iyiye antiemperyalist yöne doğru evrilmesi ve bunların Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişim gösteren hareket ile örtüşmesi Kemalizm ile İttihatçılık arasında veyahut Mustafa Ke-

45 Abdulvahap Kara, "Şokay, Mustafa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, 2010, s. 217-218; Kıdıralı, *a.g.e.*, s. 120-136, 142-143.

46 Azmi Özcan, "Mîr Said Sultan Galiyev (1892-1940 (?))", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, 2020, s. 130-132.

47 Mustafa Murat Çay, "Türkiye'de Sultan Galiyev Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünya Araştırmaları Dergisi*, 124/244, Ocak-Şubat 2020, s. 103-142; Eren Tellal, "Mîrsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56/1, 2001, s. 106-130; Igor P. Lipovsky, "Central Asia: In Search of a New Political Identity", *Middle East Journal*, 50/2, Spring 1996, s. 213-214; Andican, *a.g.m.*, s. 42.

mal, Enver ve Cemal figürleri arasında Orta Asya'da çok keskin bir ayrım olmadığını ortaya koymuştur. Hali hazırda Enver ve Cemal paşaların Orta Asya'da yürüttükleri faaliyetlerin Anadolu'da yürütülen mücadelenin bir benzeri/devamı olduğunu sık sık Mustafa Kemal Paşa'ya beyan etmeleri Mustafa Kemal Paşa'nın da hareketin yalnızca Orta Asya değil -tüm Doğu'da- Kafkasya, İran ve hatta Hindistan'da beğeni kazanıp maddi ve manevi destek görmesi için Enver ile Cemal'in teşebbüslerine olumsuz anlamda çok net bir karşılık vermemesi böyle bir durumun doğmasına kapı aralamıştır. Ancak Bolşevikler'in Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından Kemalist Hareket ile daha net ilişkiler kurmayı istemesi ve Ankara Hükümetini artık karşısına almayı arzu etmemesi bir taraftan Enver ile Cemal paşaların Orta Asya'daki varlığının onlar tarafından ortadan kaldırılmasına giden yolu açmış diğer taraftan Kemalist Hareket ve İttihatçı ayrımının yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Ankara Hükümeti de bu süreçte Enver-Cemal paşaların Orta Asya'daki mevcudiyetinin tanımlanmasını ve kendisi adına bir tehlike oluşturmamasını Moskova ile daha sağlıklı ilişkiler kurmanın temel şartlarından birisi haline getirmiştir. Yine Ankara Hükümetinin direktifi ile Temmuz 1921'da Buhara'ya varan İsmail Suphi Bey'in komünist taraftarı adıyla Türkistan liderleri arasında arabuluculuk yapması ve seyahatini Hive'ye kadar uzatması onun bu amaca hizmet eden uygulamalarından birisi olmuştur. Hiç kuşku yok ki bütün bunlarda 1921 sonbaharından itibaren Orta Asya'da Kemalist Hareket ile İttihatçılık arasındaki farklılıkların belirginleşmesine ve Mustafa Kemal-Enver-Cemal paşaların dünya meselelerine bakış açılarının sahada daha net anlaşılabilmesine zemin hazırlamıştır. Bir başka tabirle Mustafa Kemal Paşa'nın Mekteb-i Harbiye-i Şahane de özümseyip biri haline getirdiği İttihatçılıktan⁴⁸ bölgesel ve dönemsel gelişmelere paralel olarak kendisini tamamen soyutlamaya başlaması kendine has bir anlayışı temsil ettiği gerçeğini gözler önüne sermiştir.⁴⁹

Kemalist Hareketin Anadolu'da İtilaf kuvvetlerine karşı gösterdiği büyük başarının neticesi olarak Sovyet Rusya tarafından tamamen dikkate alınması Enver Paşa'nın buraya geri dönüşünü imkânsız hale getirdiği gibi Cemal Paşa ile birlikte Orta Asya'daki mücadelesinin sorgulanmasına ve belirsizlik kazanmasına neden olmuştur. Zira Enver Paşa'nın Türkistan'a geçmesinde Sovyetlerin bir parmağı olduğuna inanan lakin zamanla onun yanında saf tutanların sayılarının artmasıyla bu inancı bir süre rafa kaldıran birtakım gruplar yeniden devreye girerek onun sahadaki popülaritesinin düşmesine ve eleman

48 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık* (çev., Nüzhet Salıhoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 77-107.

49 Uğur Üçüncü, " 'The Times' Gazetesine Göre Türkistan Millî Mücadelesi'nde Enver Paşa (1921-1922)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18/35, Bahar 2022, s. 145-149; Cezmi Eraslan, "Atatürk'ün Türk Dünyasının Meselelerine Bakışı", *TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Aralık 2018, s. 158-159; Sonyel, a.g.m., s. 1179-1181, 1195-1200; Zürcher, a.g.e., s. 183-196; Yılmaz, a.g.m., s. 54-57.

kayıbı yaşamasına neden olmuşlardır. Gerçek şu ki Enver'in 1922 yılı ile birlikte artık Kemalist Hareket ile kendisini örtüştürememesine Bolşeviklerin ana hedefi haline gelmesi de eklenince sahadaki durum tamamen aleyhine gelişmeye başlamıştır. Nitekim kendisi yalnızca Türkistan'da değil aynı zamanda Afganistan'da dahi faaliyetleri kuşku oluşturan bir kişi olarak tanımlanmaya başlamış fakat o Panturanist ve Panislamist anlayışlarla Orta Asya'daki Müslümanları Ruslara karşı mücadeleye çağırmaya devam etmiştir. Ancak iyice güç kaybetmesinin de etkisiyle Ağustos 1922'de Ruslara karşı giriştiği mücadelede hayatını kaybederek hem Bolşeviklerin hem Ankara Hükümetinin Orta Asya planlarının önündeki son engelin ortadan kalkmasına aracılık etmiştir. Bütün bunlara karşın Sovyet etkisi altındaki Orta Asya'daki Müslümanların temsilcileri bu süreçte Ankara'ya çıkarma yapmaya başlamışlardır. Bu kapsamda Osman Kocaoğlu'nun önderliğinde⁵⁰ yeni kurulan ve Kabil, Taşkent, Bakü, Moskova ve Tiflis gibi yerlerde temsilcilikler açarak dış dünya ile ilişkiler geliştirmeye başlayan Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetinin temsilcilerinin Ocak 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisinde ağırlanmasının hemen ardından Galip Paşa'nın -Ataşemiliter Rahmi Apak ve Elçilik Başkatibi Eşref Bey'le birlikte- Türkiye'nin Buhara Büyükelçiliğine atandığı tarihi kaynaklara yansımıştır. Sonuç olarak bu durum da Kemalist Hareket ile Orta Asya'daki nüfus gruplarının birlikte yeni bir sürecin kapısını araladıklarını ortaya koymuştur.⁵¹

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, (HR. SYS) 2341/43, 2461/27, 2462/62, 2463/34, 2637/36, 2637/46.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (HR. TO) 548/90.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

AGAYEVA, Aygul, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Çin'in Avrasya Enerji Jeopolitiği Politikası: Orta Asya Örneği", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 4/8, 2021, s. 1-14.

AKAL, Emel, *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

ALTUNOĞLU, Mustafa, "Proto-Kemalist Bir Hareket Olarak İttihatçılık", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17/61, 2021, s. 116-144.

ANDİCAN, Ahat, "Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)", *Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti'nin 100 Yılı Ulusal Arası Sempozyumu Yazıları 02.09.2020*, Edit., Juliboy Eltazarov-Timur Kocaoğlu, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2021, s. 31-74.

BAYRAKTAR, Bayram, "Turar Riskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII/2, 2008, s. 21-34.

BAYRAKTAR, Rasim, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve

50 Rasim Bayraktar, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, Erzurum 2013, s. 313.

51 Adeeb Khalid, "Central Asia between the Ottoman and the Soviet Worlds", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/2, Spring 2011, s. 464-465; Adeeb Khalid, "The Bukharan People's Soviet Republic in the Light of Muslim Sources", *Die Welt des Islams*, 50, 2010, s. 350-351; Yılmaz, a.g.m., s. 59-60; Benhür, a.g.m., s. 288-289; Sonyel, a.g.m., s. 400-402; Sonyel, a.g.m., s. 1185-1200.

Gazi

Akademik
Bakış

353

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

- Etrafindakiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, Erzurum 2013, s. 307-336.
- BENHÜR, Çağatay, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 2008, s. 277-313.
- ÇAKMAK, Hasan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Afgan İlişkileri Bağlamında Sebilürreşad'da Yayımlanan Yedi Bölümlük Bir Seri ve Düşündürdükleri", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1/6, 2022, s. 115-130.
- ÇAPA, Mesut, "Tokat'ta 1943 ve 1946 Genel Seçimlerinde Adaylık Başvuruları Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014*, Salmat Basım Yayıncılık, Ankara 2015, s. 311-326.
- ÇAY, Mustafa Murat, "Türkiye'de Sultan Galiyev Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünya Araştırmaları Dergisi*, 124/244, Ocak-Şubat 2020, s. 103-146.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- _____, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.
- DAILAMI, Pezhmann, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran, 1917-1920", *Central Asian Survey*, 11/3, 1992, s. 51-82.
- _____, "Bravin in Tehran and the Origins of Soviet Policy in Iran", *Revolutionary Russia*, 12:2, 1999, s. 63-82.
- DONUK, Abdülkadir, "Basmacı Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, 1992, s. 107-108.
- ERASLAN, Cezmi, "Atatürk'ün Türk Dünyasının Meselelerine Bakışı", *TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Aralık 2018, s. 145-162.
- GOLDEN, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev., Yahya Kemal Taştan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- HIRST, Samuel J., "Transnational Anti-Imperialism and the National Forces (Soviet Diplomacy and Turkey, 1920-23)", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 33:2, 2013, s. 214-226.
- JASCHKE, Gotthard, "Türk-Rus İlişkilerine Giden Yol", Çev., Aytunç Ülker, *Tarih Okulu Dergisi*, IV, Ocak-Nisan 2010, s. 203-217.
- KAHRAMAN, Ömer Faruk, "Birinci Dünya Savaşı'nın Orta Asya'daki Etkileri: 1916 Kırgız İsyanı", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Eylül 2018, s. 709-723.
- KARA, Abdulvahap, "Şokay, Mustafa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, 2010, s. 217-218.
- KARPAT, Kemal, *Türkiye ve Orta Asya*. Çev., Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2023.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet, *Teşkilâtı Mahsûsâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- _____, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, IV, Ankara 2012, s. 1831-1843.
- KHALID, Adeeb, "Central Asia between the Ottoman and the Soviet Worlds", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/2, Spring 2011 s. 451-476.
- _____, "The Bukharan People's Soviet Republic in the Light of Muslim Sources", *Die Welt des Islams*, 50, 2010, s. 335-361.
- KIDIRALİ, Darhan, *Kod Adı Türkistan: Mustafa Çokay*, Bengü Yayınları, Ankara 2020.
- KILINÇKAYA, M. Derviş-OMARBEKOV, Talas-EGAMBERDİYEYEV, Mirzahan, "Sovyetler Birliği Döneminde Yıldırma Politikasının Bir Unsuru Olarak 'Türkçülük' Suçlaması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15/30, Güz 2019, s. 1-27.
- KIRASIROVA, Masha, "The 'East' as a Category of Bolshevik Ideology and Comintern Administration: The Arab Section of the Communist University of the Toilers of the East", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 18/1, Winter 2017, s. 7-34.
- KONUĞU, Enver, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Hindistan'da Türk Kurucular ve Hanedanlar", *Erdem*, 9/27, 1997, s. 1177-1182.

Görüş

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Yükselen Anlayışların İzinde:
Bolşevizm ve Panislamizm Gölgesinde Kemalizm'in
Orta Asya'daki Algılanmasını Anlamlandırmak (1918-1922)

- LIPOVSKY, Igor P., "Central Asia: In Search of a New Political Identity", *Middle East Journal*, 50/2, Spring 1996, s. 211-223.
- ÖZCAN, Azmi, *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020.
- _____, "Mîr Said Sultan Galiyev (1892-1940 (?))", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, 2020, s. 130-132.
- POLAT, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri- Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken- (1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, "I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınır Eyaleti'nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi", *Belleten*, 86/307, Aralık 2022, s. 1035-1076.
- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*, Ter., Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- RADIABOV, K. K., "Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy", *Oriente Moderno*, 87/1, 2007, s. 177-188.
- ROSE, John D., "Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia", *The International History Review*, 2:2, 1980, s. 266-287.
- SHIGABDINOV, R. N., "Islamic Socialism in Turkestan at the Beginning of the 20 Century (Supporters of the Idea and the Bolsheviks' Temptation)", *Oriente Moderno*, 87/1, 2007, s. 189-201.
- SONYEL, Salâhi R., "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı", *Belleten*, 54/211, 1990, s. 1179-1208.
- _____, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Belleten*, 54/209, 1990, s. 381-402.
- TELLAL, Eren, "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56/1, 2001, s. 105-133.
- TUNCER, Tekin, "Türkistan Mücadelesinde Milliyetçi Komünist Bir Kazak Aydını: Turar Riskulov", *Türkbilgi*, 35, 2018, s. 63-72.
- TURSUN, Haziretali-Moldabaeva, Dâna, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Milli Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi", *Bilgi*, 68, Kış 2014, s. 231-242.
- ÜÇÜNCÜ, Uğur, "The Times' Gazetesine Göre Türkistan Millî Mücadelesi'nde Enver Paşa (1921-1922)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18/35, Bahar 2022, s. 137-163.
- YENEN, Alp, "Bir Heyet-i Sefaret Değil Bir İhtilâl Heyeti: İttihatçılar ve Asya'da Devrimci Diplomasi", *100 Yılın Ötesinde Ekim Devrimi ve Türkiye*, Edit., Erden Akbulut-Erol Ülker, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2020, s. 132-167.
- _____, "Internationalism, Diplomacy and the Revolutionary Origins of the Middle East's 'Northern Tier' ", *Contemporary European History*, 30/4, 2021, s. 497-512.
- _____, "The Other Jihad: Enver Pasha, Bolsheviks, and Politics of anticolonial Muslim Nationalism during the Baku Congress 1920", *The First World War and its Aftermath: The Shaping of the Modern Middle East*, Edit., T.G. Fraser, 2015, s. 273-293.
- YILMAZ, Şuhnaz, "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Paşa as an Expatriate", *Middle Eastern Studies*, 35/4, October 1999, s. 40-69.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Çev., Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Extended Abstract

The Kemalist Movement, which was embodied under the leadership of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia after the First World War, took part in a great struggle with the Entente states on the one hand, and on the other hand, tried to move itself to many places in order to expand its sphere of influence /increase its recognition. In Central Asia, which is one of the points where the Kemalist Movement presented itself in this process, Bolshevism and Pan-Islamism were very influential, which caused its visibility to be disrupted here in the first place. However, with the increasing

gazi

Akademik
Bakış

355

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026

power of Mustafa Kemal Pasha's figure in the field and his identification with anti-imperialist, nationalist/revolutionary and Islamist identities, the Kemal Movement's popularity in Central Asia has increased over time. When the diplomatic and activist roles of Talat-Enver-Cemal pashas, known as the symbol names of Union, are added to this, it is thought that the Kemal Movement can set a precedent for the independence of population groups in Central Asia. Thus, by considering the figure of Mustafa Kemal Pasha and the figures of Enver-Cemal-Talat on the same plane, the way for the understanding of Ittihatism and Kemalism to be perceived as the equivalent value / continuation of each other has been opened in a sense.

As a result of the Kemal Movement proving its maturity with the Sakarya Square Battle, the distinction between the Kemal Movement and Unionists began to become evident. Both the Ankara Government and the Moscow administration, which were disturbed by the presence of Enver and Cemal pashas in Central Asia, took action from the autumn of 1921 and tried to neutralize them. In this process, Muslims from many parts of Central Asia, especially Turkestan and Afghanistan, were invited by the Ankara government to participate in political, economic, etc. with the development of relationships, the front of Kemalism in the field has been further opened. But Kemalism was not considered only as a national freedom movement even in this period, and at the same time it was given a revolutionary and Islamist character. In addition, he wanted to be prevented by the Russians from replacing the Bolshevism understanding that was active in the field immediately after the First World War.

Although the Kemal Movement set an important precedent for the independence of Muslim groups in Central Asia after 1922, it was soon eroded by the expansionist understanding of the Bolsheviks, and the initiatives of the Ankara Government in this area could only be limited to certain political contacts. Undoubtedly, in the emergence of such a situation, it was quite effective for the Bolsheviks to put more pressure on Central Asia from the date mentioned and to intimidate the independence movements here one by one. As a result of the independence movements in Central Asia starting to be digested one by one, the area came under the complete influence of the Bolsheviks and they had the opportunity to practice their political, military and economic activities more easily. But the Kemal Movement, which set a precedent for the independence of the Eastern nations, has continued to remain in people's minds.

Gazisi

Akademik
Bakış

356

Cilt 19
Sayı 38
Yaz 2026